

Klasik Yunanca ve Latince Metinlerde Görülen Bozulmaların Nedenleri¹

Asuman COŞKUN ABUAGLA²

|14|

¹ Hakeme Gönderilme Tarihi: 05.11.2015; kabul tarihi: 15.11.2015.

² Asuman COŞKUN ABUAGLA, Bilkent Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Latin Dili Öğretim Görevlisi, TR 06800 Bilkent/ANKARA; asumanc@bilkent.edu.tr.

Key Words: Ancient Greek-Latin language, manuscripts, scribes, emendation, interpolation.

Ancient texts were written without word-division and an effort was not made to change this custom in Greek or Latin texts until the middle ages. Besides the system of accentuation especially in Greek texts was not invented until the Hellenistic period and it was not completely used for a long time even after its invention and again it was not until the early middle ages that the writing of accents became normal practice. It seems that the primary cause of corruptions of ancient texts is just an effort from the very beginning of the Hellenistic Period and especially in Middle Ages to emend the original text by putting it in order or interpolate by adding new words or pieces. In addition scribes' inability or ignorance played a great role to make an inaccurate copy of the text as a result of that errors occurred either voluntarily or involuntarily. The aim of this article is to give a brief information about the causes of corruptions occurred in ancient texts.

|15|

Anahtar Kelimeler: Antik Yunanca-Latince, el yazmaları, yazıcılar, düzeltme, bozma.

Ortaçağa gelinceye kadar antik Yunanca ve Latince metinler, sözcükler arasında boşluk bırakılmadan yazılmış ve kopya edilmiştir. Bunun yanı sıra Hellenistik Döneme kadar Yunanca metinlerde vurgu sistemi kullanılmamış, vurgu işaretlerinin yazılması için bir sistem bulunduğundan sonra bile bu sistem, Ortaçağın ilk yarısına kadar hayata geçirilmemiştir. Söz konusu bu iki neden, yazıcıların dikkatlerinin kolayca dağılmasına ve kopya ettikleri antik metinlerin ciddi şekilde bozulmasına neden olmuştur. Hellenistik Dönem öncesinde başlayan, özellikle Ortaçağda metni asıl haline getirmek için düzeltme (emendatio) çabasıyla ya da metne yeni sözcükler ve parçalar ekleyip metnin aslını bozmakla (interpolatio) içinden çıkılmaz bir durum alan, metin bozulmalarının en önemli nedenlerinden biri çoğu yazıcının isteyerek ya da istemeyerek önündeki metnin doğru ve eksiksiz kopyasını yapmakta yetersiz oluşudur. Bu kişilerin sık sık dikkatlerinin dağılması ilk bakışta şaşırtıcı gelse de kısa bir metnin bile eksiksiz ve birebir kopyasını yapmanın ne kadar zor ve zahmetli bir iş olduğu bu işin uzmanları tarafından iyi bilinir. Bu makalenin amacı antik metinlerde görülen bozulmaların nedenlerine ilişkin kısa bir bilgi vermektir.

MÖ 8. yüzyılın ikinci yarısında eski Yunan alfabesi Fenike alfabesinden uyarlandığı zaman, sözlü geleneğin süregelen gücü hâlâ devam etmekteydi ve bu nedenle Homeros destanları henüz yazıya dökülmemişti. Kabul edilen geleneğe göre bu destanların ilk kez yazılması, MÖ 6. yüzyılın ortalarında Atina'da Peisistratos'un (MÖ 6. yüzyıl) buyruğuyla gerçekleşti. Oldukça öngörülü bir devlet adamı olan Peisistratos, Panathenaia¹ Festival'inde yüksek sesle ezbere okunan bu şiirlerin, devlet arşivlerinde saklanmak üzere resmî birer kopyasının bulunması gerektiğini düşündü. Destan türünde yazılmış şiirlerin ezberlenip, bu şekilde okunması MÖ 5. yüzyıla kadar devam etmiş, ancak edebî türlerin zamanla çeşitlilik göstermesi, yazarların da eserlerini yazıya dökme ihtiyacı duymalarını sağlamıştır. Herakleitos'un "Doğa Üzerine" adlı eserini Artemis Tapınağı'na adanması², bu şekilde korunan eserin MÖ 4. yüzyılın ortasında Aristoteles tarafından farkedilerek okunmasını ve günümüze gelmesini sağlamıştır. Roma İmparatorluk Dönemi'nde aynı geleneğin *recitatio* adıyla farklı bir şekilde uygulandığı görülmektedir³.

Antik Çağ kitapları Mısır'da yetişen bir kamıştan elde edilen *papyrus* üzerine yazılırdı. *Calamus* denilen kamış kalemle ve kurum, su, Arap zıncı karıştırılarak elde edilen mürekkeple (atramentum) yazılan kitapların, rulo (volumen) biçiminde sarılarak korunduğu bilinmektedir (Erim 1987: 19). Kitap yazmakta kullanılan yazı malzemeleri arasında *papyrus*'un en büyük rakibi hayvan derisiydi. Üretim yöntemine bağlı olarak iki çeşit ürün elde ediliyordu: deri ve parşömen. Parşömen için kullanılan *pergamena* sözcüğünün kökeni, Pergamon (Bergama) kentinden gelmektedir (Blanck 2000: 72-73). Kral Ptolemaios ile kral Eumenes'in kütüphaneleri yüzünden birbirleriyle rakebete girdikleri bu nedenle kral Ptolemaios'un *papyrus* ihracatını yasakladığı ve böylece Pergamon'da parşömenin bulunduğu bilinen bir öyküdür⁴. Ancak Dura-Europos'taki benzer buluntulardan dolayı MÖ 170-168 yıllarında Suriye kralı Antiokhos Epiphanes Mısır'a saldırdığında ve Aleksandria istila edildiğinde *papyrus* ihracatının kesintiye uğradığı, bunun üzerine Aleksandria Kütüphanesini

|16|

¹ MÖ 566 yılından itibaren her dört senede bir Atina'da kutlanan bu festival, MS 3. yüzyıla kadar kutlanmaya devam etmiştir.

² Diogenes Laertios, *Vitae* 9.6, 100-103: ἀνέθηκε δ' αὐτὸ εἰς τὸ τῆς Ἀρτέμιδος ἱερόν, ὡς μὲν τινες, ἐπιτηδεύσας ἀσαφέστερον γράψαι, ὅπως οἱ δυνάμενοι <μόνοι> προσίοιεν αὐτῷ καὶ μὴ ἐκ τοῦ δημόδου εὐκαταφρόνητον ἦ: "Eserine <ancak> uzmanlar yaklaşabilsin ve halkın kolayca küçümseyeceği bir şey olmasın diye, kimilerine göre, özellikle anlaşılmaz yazarak Artemis Tapınağı'na adadı", bkz. Şentuna 2002: 423-424.

³ Roma'da yazarlar ve şairler kitaplarını yayınlanmadan önce topluluk önünde okurlardı. Bu gelenek İmparator Augustus Dönemi'nde ilk kez Gaius Asinius Pollio (MÖ 75-MS 4) tarafından çıkarılmıştır. Roma'da ilk genel kitaplığı kuran, aynı zamanda hatiplerin, sanatçıların ve bilim adamlarının koruyucusu olan Pollio, özellikle eleştirmen olarak ün yapmıştı. *Recitatio* geleneği ilk zamanlar bu amaçla davet edilen samimi dostlar önünde sürdürülmüş ve daha sonra özellikle Roma Gümüş Çağı'nda iyice yaygınlaşmış ve kitaplar kamu önünde okunmuştur; bu gelenek MS 6. yüzyıla kadar etkisini kormuştur.

⁴ Plinius, *Naturalis Historia* 13, 70: Mox aemulatione circa bibliothecas regum Ptolemaei et Eumenis, supprime chartas Ptolemaeo, idem Varro membranas Pergami tradit repertas: "ama sonra kral Ptolemaios'un ve Eumenes'in kütüphanelerine dair birbirleriyle girdikleri rekabet yüzünden, Ptolemaios payrus yapraklarına amborga koyduktan sonra, Varro da aynı şeyi yani Pergamum'da parşömenlerin keşfedildiğini nakleder."

genişletebilmek için eskiden beri bilinen parşömenden yararlanıldığı iddia edilmektedir (Johnson 1970). Dolayısıyla Antik Çağ'ın kitap şekli oldukça farklıydı⁵. *Papyrus*'lar, yirmi ya da daha fazla yaprağın (kollema) birbirine yapıştırılmasıyla oluşan rulolar biçiminde satılmaktaydı. Rulonun iç kısmı tek tek sütunlar halinde yazılırdı ve rulonun toplam uzunluğuna dikey düşen bu sütunlar dikdörtgen biçimindeydi. Rulo yazıyla dolunca ince bir çubuk son yaprağın sağ kenarına yapıştırılır ve rulo, bu çubuğa sarılırdı (Blanck 2000: 96). Okuyucu ruloyu açıp okumaya başladığında bir eliyle okuduğu yeri tutar, diğer yandan ruloyu açıp okumaya devam ederdi. Bu oldukça zahmetli bir işti çünkü bütün metnin başka bir kişi tarafından okunması için rulonun yeniden düzgün bir biçimde sarılması ve eski haline getirilmesi gerekmektedir. Çoğu rulo biçimli kitapların uzunlukları on metreden fazlaydı ve bu tür bir kitap biçimi oldukça kullanışsızdı. Bundan başka herhangi bir yazarın kitapta geçen bir alıntıyı inceleyerek doğrulaması ya da yapılan bir göndermeyi kontrol etmesi için bütün bir ruloyu açması gerekmekte, bu durum ise *papyrus* yapraklarının çabuk eskimesine ve yıpranmasına yol açmaktaydı. Dolayısıyla her seferinde bu kadar zahmetli bir işi yapmaktansa, çoğu yazar genellikle kendi belleğine ve ezberine güvenerek hareket etmekte ve başka bir yazardan bu şekilde alıntı yaptığı zaman, asıl yazarla kendi yazdığı metin arasında gözle görülür bir farka ve değişikliğe neden olmaktadır (Reynolds – Wilson 1992: 2-3). İşte antik metinlerde görülen bozulmaların ve metinlerin asıllarıyla uyuşmamalarının en önemli nedenlerinden biri budur. Metinler yazarlar tarafından *papyrus*'un ön yüzüne yazılırdı. Bunun asıl nedeni, bu yüzdeki *papyrus* liflerinin yatay biçimde olması ve yazı yazarken yazıcıya kolaylık sağlamasıydı; tıpkı çizgisiz dosya kâğıdının altına çizgili kâğıt yerleştirip, yazının düzgün bir şekilde yazılması gibi. Ancak *papyrus*'a kolayca yazılabilen metinler, o kadar kolay tercüme edilememekteydi. Bunun en büyük nedeni bugün kullanılan noktalama işaretlerinden hiçbirinin o dönemde kullanılmamasıydı. *Papyrus* üzerinde olabildiğince çok yerden kazanmak için kelimeler arasında herhangi bir boşluk bırakılmamaktaydı⁶; klasik Yunanca ve Latince metinler temel alındığında bu gelenek Orta Çağ'a kadar bu şekilde sürdürülmüştür. Klasik Yunanca metinlerde ise noktalama işaretlerinden başka Hellenistik Dönem'e gelinceye değin vurgu işaretlerinin de kullanılmaması daha büyük sıkıntılara neden olmuştur. Hellenistik Dönem'de de klasik Yunanca ile yazılmış bütün metinlerde vurgu işareti kullanılmamış, ancak Orta Çağ'ın ilk yarısında metinler kopya edilirken bu alışkanlık kazanılmıştır. Özellikle Antik Dönem'e ait dramatik metinlerde hangi karakterin konuştuğunun açıkça anlaşılabilmesi, sadece dizinin başına yatay bir çizgi (—) ya da herhangi bir yerde

⁵ Bugünün kitap biçimi olan codex'in kullanımı, Antik Dönem'de en erken MS 1. yüzyılın sonu ile 2. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmektedir. Okul defterlerinin biçimine benzeyen codex yapılırken, çok sayıda *papyrus* tabakası ortadan katlanır, tekrar açılarak üst üste koyulur ve bu kâğıt tomarının ortası iğne iplikle dikilirdi. Üst üste koyulan *papyrus* tabakalarının çoğalması codex'in zor kapanmasına ve sırtın yırtılmasına neden olduğu için, içteki kat yerine parşömenden ya da deriden koruyucu bir şerit yapıştırılırdı, tıpkı bugün kitap ciltleme işleminde yapıldığı gibi.

⁶ Buna rağmen özellikle erken dönem Latince *papyrus*'larda sık sık sözcükler arasında konmuş ayırma noktaları görülür.

değişiklik varsa, iki nokta üst üste (:) konulması ve karakterlerin adlarının yazılmaması ciddi sıkıntılara neden olmuştur. Menandros'un *Dyskolos* (Huysuz Adam) ve *Sikyonios* (Sikyon'lu) adlı eserleri tam da bu duruma örnek teşkil edebilecek niteliktedirler. Lirik şiirlerin sanki nesir gibi yazılmış olmaları da Hellenistik Dönem öncesi karşılaşılan başka bir garip durumdur. Timotheos'un lirik şiirlerinin yazılı olduğu ve MS 4. yüzyıla ait bir *papyrus*, bu durum için eşsiz bir örnek teşkil eder. Eğer Byzantion'lu Aristophanes (MÖ 257-180) bir kıtanın mısralarını ayrı ayrı satırlar halinde yazmayı akıl etmemiş olsaydı, bu durum içinden çıkmaz bir hal alabilirdi. *Kolometre* olarak adlandırılan bu yenilik, şiirin ölçü birimlerinin anlaşılır olmasını sağlamıştır (Reynolds – Wilson 1992: 4-5). Antik kitap okuyucusunun karşı karşıya kaldığı bu güçlükler, kendi kitabını çoğaltmak isteyen kişi için de aynı şekilde sıkıntı yaratmıştır. Metni yanlış yorumlama ve bunun sonucunda ortaya çıkan asıl metindeki bozulmalar, bu dönemde azınsanamayacak ölçüdedir ve klasik metinlerde görülen ciddi bozulmaların temeli özellikle bu döneme dayanmaktadır. Aleksandrei'daki *Mousaion*'a⁷ giren kitaplar için de bu durum geçerlidir. MÖ 4. yüzyılda Atina'da eğitimin ve bilimin ilerlemesi hem akademik enstitülerin kurulmasını hem de bunların kendi özel kütüphanelerine sahip olmasını sağlamıştır. Eski Yunanlı düşünür Platon (MÖ 429/428-348/347), *Akademeia*⁸ olarak adlandırılan okulunda öğrencilerine matematik, doğa bilimleri ve siyaset gibi pek çok alanda ders vermekteydi. Aristoteles (MÖ 384-322) *Lykeion*⁹ olarak adlandırılan okulunda hemen her çeşit uzmanlık alanından oluşturulmuş bir kitap koleksiyonu kurmuştu. *Lykeion* Okulu'nun temel ilgi alanı bilim ve felsefeydi, bununla birlikte edebî çalışmalar da gözardı edilmiyordu; ancak Aleksandrei'daki müzede yapılan edebî çalışmalar büyük bir önem taşıyordu. Müzenin tüm harcamaları kralın özel hazinesinden karşılanmaktaydı. Buraya üye olanların kendilerine özel çalışma odaları vardı ve ayrıca kraliyet hazinesi tarafından bu üyelere belli bir ücret (stipendium) verilmekteydi (Reynolds – Wilson 1992: 6). I. Ptolemaios Soter Dönemi'nde hazırlık aşamasında olan bu kurumun, daha sonra onun oğlu II. Ptolemaios Philadelphos tarafından tamamlanarak, döneminin en ünlü yapılarından biri haline getirildiği düşünülmektedir. Bu kurumun en önemli bölümü, aynı yerde ya da çevrede kurulmuş yapılar bütününe içinde yer alan ünlü ve devasa kütüphanesiydi. Aslında I. Ptolemaios tarafından kütüphanenin kurulması için önceden gerekli adımlar atılmış ve

⁷ Esin Perilerine (Μουσαι) ayrılan yer anlamına gelen ve Aleksandrei'da kurulmuş olan bu Mousaion (Müze), devasa bir kütüphane, ders yapılan salonlar, astronomi ile ilgili gözlem alanları, bir hayvanat bahçesi ve bir botanik bahçesinden oluşuyordu, bkz. Çelgin 1990: 169.

⁸ Platon MÖ 387 yılında doğru Atina'ya döndüğünde kentin yakınında *Akademos* adlı kahramana adanmış olmasından dolayı *Akademeia* (=Akademia) adını taşıyan koruluk alanda bir okul kurmuş, kurduğu okul bu nedenle *Akademeia* olarak adlandırılmıştır, bkn. Çelgin 1990: 144.

⁹ Aristoteles MÖ 342 yılında Makedonia kralı II. Philippos tarafından oğlu Aleksandros'un eğitimi için çağrılmış ve dokuz yıl Makedonia'da kalmıştır. Aleksandros tahta çıktıktan bir süre sonra Aristoteles Atina'ya dönmüş ve burada *Lykeion* adını verdiği okulunu kurmuştur. Gezinerek ders verdiği için öğretisine de *Peripatetik Okul* denmiştir, bkz. Çelgin 1990: 148.

hazırlıklar yapılmıştı. Bu amaçla Theophrastos'un¹⁰ gözde öğrencisi Phalerum'lu Demetrios Aleksandria'ya davet edilmişti. Böylece kütüphane kurulduktan kısa bir süre sonra hızla büyüdü. Bu kütüphanenin MÖ 3. yüzyılda beş yüz bine yakın *papyrus* rulosunu bünyesinde barındırdığı aktarılır. Bunca kitaba sahip olan bir kütüphanenin, elbette pek çok kütüphanecisi olmalıydı. Bu eşsiz hazineyi bir sisteme koyarak düzenlemekle ve çoğaltmakla görevli olan bu kişilerin, görevlerini yaparken birçok güçlük ve sıkıntı ile karşı karşıya kaldıkları tahmin edilebilir. Metinler elle yazılıp çoğaltıldığı için çoğu zaman asıllarıyla uyuşmayan değişikliklere ve bozulmalara maruz kalmaktaydılar; kısa bir metni bile bire bir kopyalamak oldukça zahmetli ve zor bir işti. Buna ek olarak Hellenistik Dönem öncesi kitapları yönlendirici özelliği taşımadığı için kitabı okuyan kişi, anlamadığı noktalarda takılıp kalıyor bunun sonucunda kitapta yazarın ne demek istediğinin anlaşılamadığı paragrafların sayısı uzayıp gidiyordu. Sonuç olarak, söz konusu bu kitapların Aleksandria'daki müzeye gelen kopyalarında doğal olarak ciddi bozulmalar görülmekte, bu durum içinden çıkılmaz bir hal almaktaydı. Diğer yandan son derece olumsuz görünen bu durum, metinleri düzenleyen kütüphanecileri hem eğitsel hem de bilimsel alanda büyük bir atılıma sevketmesiyle kendi içinde bir olumluluk taşımaktadır. Bu nedenle ilk kütüphaneciler olarak bilinen Ephesos'lu Zenodotos'un (MÖ 325-260), Kyrene'li Kallimakhos'un (MÖ 310-240), Rhodios'lu Apollonios'un, kendisini Antik Çağ'da dilbilimci olarak tanımlayan ilk kişi olan Kyrene'li Eratosthenes'in (MÖ 295/90-195), Byzantion'lu Aristophanes'in (MÖ 257-180), antik dönem dilbilimcileri arasında yaratıcılığı ve çok yönlülüğüyle bilinen Samothrakeli Aristarkhos'un (MÖ 217-145) dönemlerinin ileri gelen edebiyat ve bilim adamlarından sayılmaları şaşırtıcı değildir. Klasik Yunan metinlerinin hemen hemen bozulmadan günümüze kadar gelebilmiş olmaları, işte bu kişilerin metinler üzerinde uyguladığı sistem sayesinde gerçekleşmiştir. İskenderiyeli kütüphaneciler olarak bilinen bu kişiler, eğitimli insanlar tarafından okunan bütün yazarların metinlerini belirli ölçülere göre hazırlamak için gerekli olan her şeyi yaparak, okuyucuya birçok kolaylık sağlayacak gelişmelere yön vermişlerdir. Bunlardan ilki, Attika'dan gelen MÖ 5. yüzyıla ait ve eski alfabe ile yazılmış olan kitapların, Ion alfabesiyle klasik Yunanca olarak yazılmasıdır (Reynolds – Wilson 1992: 8-9). MÖ 403/2 yılında Euklides'in *arkhon*'luğunda yerel Attika yazımı yerine, kamu belgeleri için Ion alfabesinin kullanımının Atina'da resmi olarak kabul edilmesi de dikkate değer bir rastlantıdır (Pfeiffer 1968: 30). Ion alfabesinin, yerel alfabe ile yazılmış Attika metinleri için kullanılması, İskenderiye Dönemi'nden itibaren kural olarak kabul edilmiştir¹¹. Aristophanes tarafından bulunan noktalama ve vurgu işaretlerinin kullanılması, hem metinlerin daha kolay okunmasını hem de metne sonradan

¹⁰ MÖ 372 - MÖ 287 yılları arasında yaşamış, asıl adı Tyrtamos olan doğabilimci ve felsefeci, Aiolis Lesbos kenti Eresos'ta doğmuştur. Aristoteles ona önce güzel konuşan anlamına gelen *Euphrastos*, sonra tanrı gibi konuşan anlamında *Theophrastos* adını vermiştir, bkz. Şentuna 1998: 7-8.

¹¹ MÖ 323 yılında Büyük İskender'in ölümünden sonra, İskenderiye Kenti kültür alanında yavaş yavaş Atina'nın yerini aldı ve Hellen kültürünün merkezi oldu. İskenderiye akımı bilimsel araştırma akımıydı ve ileri gelen kişileri antik çağın en büyük bilginleriydi; bu durum bilimsel konulara ilginin artması ve özellikle dile büyük önem verilmesi bakımından çok etkili olmuştur.

eklenen bölümlerin gösterilmesini olanaklı kılmıştır. Kelime aralarına boşluk bırakmadan yazılan antik metinlerde birkaç vurgu işaretinin eklenmesi bile okuyucuya büyük kolaylık sağlamıştır. Buna rağmen bu işaretlerin yazılı metinlerde hemen ve düzenli olarak kullanılmalarının gerekli olduğu düşünülmemiştir ve bu durum neredeyse MS 10. yüzyılın başına kadar düzenli bir süreklilik gösterememiştir. Gerek edebî metinlerin görünümündeki bu gelişmeler gerek Aleksandreia Müzesinin üyeleri tarafından tartışmaya ve yoruma açık pek çok metin üzerinde yapılan çalışmalar ve bu doğrultuda bulunan yenilikler azımsanmayacak ölçüdedir. Bu yeniliklerin belki de en önemlisi, edebî metinlerde görülen noktalama işaretlerinin hayata geçirilmesiyle metinlerin en ince ayrıntısına kadar yorumlanmasıdır. İlk ve en önemli noktalama işaretlerinden biri sayfa boşluğunda dizinin hemen soluna koyulan ve *obelos* olarak adlandırılan yatay çizgidir (—). Aleksandreia Kütüphanesi'nin ilk müdürü olan Zenodotos tarafından kullanılmış olan bu işaret, dizinin, aslından farklı ve sahte olduğunu gösteriyordu. Aristarkhos tarafından noktalama sistemi üzerinde yapılan yenilikler de oldukça dikkât çekicidir (Reynolds – Wilson 1992: 10). Aristarkhos *obelos* işaretinden başka beş farklı noktalama işareti kullanmıştır: *Diple* (>) olarak adlandırılan işaret, dilde ya da içerikte önemli bir noktaya; iki noktalı *diple* (>:) Aristarkhos'un kendi metninde Zenodotos'tan farklı olduğu dizeye; asteriskos () adı verilen işaret başka bir paragrafta yanlışlıkla yinelenen bir dizeye; *asteriskos* ile birlikte kullanılan *obelos* (—), başka bir paragraftan dizelerin eklenmesiyle metnin aslının bozulduğuna (interpolatio) ve son olarak *antisigma* (⊖) olarak adlandırılan işaret, satır düzeninin bozulmuş olduğu paragraflara işaret etmekteydi. Bu yeni noktalama sistemi, Homeros'un İliada ve Odysea Destanlarına uygulanıp, onların eksiksiz bir biçimde yayımlanmasına olanak sağlamıştır. Aslında oldukça karmaşık olan bu işaret sisteminin günümüze gelebilmiş altı yüz *papyrus*'tan yaklaşık on beş tanesinde kullanılmış olması pek şaşırtıcı değildir öyle ki MS 10. yüzyıl ya da daha sonraki dönemlere ait olan Orta Çağ el yazmalarında bu işaretler genellikle hiç kullanılmamıştır (Reynolds – Wilson 1992: 10-11).

Daha Hellenistik Dönem öncesinde başlayan ve özellikle Orta Çağ'da metni asıl haline getirmek için düzeltme (emendatio) çabasıyla ya da metne yeni sözcükler ve parçalar ekleyip, metnin aslını bozmakla (interpolatio) içinden çıkılmaz bir durum alan metinsel bozulmaların en önemli nedenlerinden biri, çoğu yazıcının isteyerek ya da istemeyerek önündeki metnin doğru ve eksiksiz kopyasını yapmakta yetersiz oluşudur. Bu kişilerin sık sık dikkatlerinin dağılması ilk bakışta şaşırtıcı gelse de kısa bir metnin bile eksiksiz ve birebir kopyasını yapmanın ne kadar zor ve zahmetli bir iş olduğu bu işin uzmanları tarafından bilinmektedir (Reynolds – Wilson 1992: 222). Antik Çağ'da metinler kopya edilirken yerden kazanmak amacıyla geleneksel yazım yöntemi olarak kabul edilen, kelimeler arasında boşluk bırakılmaması, yazıcıların dikkatlerinin kolayca dağılmasının en önemli nedenlerinden biridir¹². Antik Çağ'da ve Orta Çağ'da kullanılan çeşitli el yazısı türlerinde birbirine çok

¹² Petronius, *Cena* 43: Quid habet quod queratur? *abbas secrevit*. [*ab asse crevit* (Scheffer (G))].

benzeyen harfler, özellikle Latince el yazısında kullanılan ILT EF FPR PT PF PC BR CEOGU HN OQ COG gibi büyük harfler ve M NI U CIEU COG gibi bağlı yazılan harfler, au, oe, cld, nu, sf, ct, pr, rn, ns, t, a gibi küçük harfler, her iki dildeki metinler kopya edilirken kolayca hata yapılmasına neden olmuştur¹³. Gerek Yunanca gerek Latince her iki dilde kullanılan sayısız ve karışık kısaltmaların yanlış okunması ve anlaşılması, heceleri ya da genel kısa kelimeleri gösteren alışıldık işaretlerden başka hem Yunanca hem de Latince metinlerde çok sık kullanılan Hristiyanlık dininin kutsal adlar (nomina sacra) olarak bilinen belli kilit harfleri, metinler kopya edilirken karışıklığa ve hata yapılmasına neden olmuştur¹⁴. Her iki dilde rakamların da harflerle belirtilmesi, yazıcının bunları rakamsal ya da harfsel olarak sık sık yanlış algılamasına neden olmuş, bu da özellikle tarihsel metinlerin yanlış yazılmasına ve yorumlanmasıyla sonuçlanmıştır¹⁵. Aslında herhangi bir karışıklığa neden olmayacağı düşünülen aynı biçimdeki iki kelimenin ya da hecenin yanlış yazılması yine asıl metnin bozulmasının nedenlerinden biridir¹⁶. Diğer bozulmalar, heceleme ve telaffuzla ilgili ortografik değişikliklerden kaynaklanmaktadır; yani Geç Dönem Latince-si'nde *ae* çift seslisinin (diphthong), *e* olarak telaffuz edilmesi, *b* harfinin sürtünmeli harf olarak ses vermesi nedeniyle *v* harfiyle karıştırılması, klasik Yunanca'da bulunan pek çok *diphthong*'un tek sese indirgenerek telaffuz edilmesi, alpha-iota *diphthong*'unun *epsilon* harfi ile aynılaştırılması gibi¹⁷. İşini aceleye getiren bir yazıcının kopya ettiği metinde aynı kelimenin tekrarlandığını düşünmesi sonucu, o kelimeyi ya da ilgili satırı/ satırları atlamasıyla meydana gelen bozulmalar¹⁸ da azımsanmayacak ölçüdedir. Orta Çağ Döneminde özellikle şiir türünde yapılan kopyalarda harflerin ve dizelerin sık sık yerlerinin değiştirilmesi, metinlerin bozulmasının bir başka nedenidir¹⁹. Hristiyanlık dininin etkisiyle yazıcının kendi

Aeschylos, *Eumenides* 224: δίκας δ' ἐπ' ἄλλα τῶνδ' ἐποπτεύσει θεά. [δὲ Παλλάς (Sophianus)].

¹³ Seneca, *Epistulae* 81.25: Manifestum etiam *contuenti* discrimen est. [*coniventi* (codd. rec.)].

¹⁴ Curtius Rufus, VI. II. 30: Intellego non prodesse mihi quod praesentis sceleris *expressum*. [*expers sum* (codd. rec.)].

¹⁵ Cicero, *Epistulae ad Atticum* I.I 3.6: Messalla consul Autronianam domum emit *HS CXXXVIII*. Birçok el yazması tarafından ya CXXXVII ya CXXXIII ya da XXXIII olarak önerilmiştir, ancak bu önerme akla yatkın değildir; çünkü 134.000'e karşılık gelen CXXXVIII sayısal değeri, bir ev için son derece yüksek bir fiyata işaret etmektedir.

¹⁶ Seneca, *Epistulae* 102.22: *Tempus* hic ubi inveni relinquam, ipse me diis reddam. [*Corpus* (Pincianus)]. Pindaros, *Pythia* 4.90: καὶ μὰν Τιτυὸν βέλως Ἀρτέμιδος θήρευσε κραιπνόν. [*τερπνόν* (C)].

¹⁷ Quintilianus, *Institutio Oratoria* 6.3.93: Pane et aqua *bibo*. [*vivo* (Haupt.)]; pek çok el yazmasında *panem et aquam bibo*.

Diogenes Laertius, *Vita Philosophorum*, IX. 10: καὶ ὥρας αἰτίους. [BP: αἰτίους F: ἐτείους].

¹⁸ Aristophanes, *Akharnai* 222: ποτὲ μὴδὲ περ γέροντας ὄντας ἐκφυγῶν Αχαρνέας (cümlede yazılması zorunlu olan ὄντας participium'u pek çok el yazmasında atlanmıştır).

Aristophanes, *Akharnai*, 692-5.: ταῦτα πῶς εἰκότα, γέροντ' ἀπο(λέ-)σαι πολὶὸν ἀνδρα περὶ κλεψύδραν, | πολλὰ δὲ ξυμπονήσαντα καὶ θερμὸν ἀπο-) | μορξάμενον ἀνδρικὸν ἰδρώτα δὴ καὶ πολύν; A el yazmasında parantez içindeki bütün kelimeler ve satırlar atlanmıştır.

¹⁹ Lucretius, *De Rerum Natura* III. 170: Si minus offendit vitam vis horrida leti. [telis (Marullus el yazması)]. Seneca, *Epistulae*, 117. 24: "Deos vitam et salutem roga." Pek çok el yazmasında *vitam roga et salutem* ya da *salutem et vitam roga*.

düşünce yapısından kaynaklanan²⁰ ve yazıcının zor bulduğu ya da bozulmuş olduğunu düşündüğü metinler üzerinde kendi insiyatifini kullanarak yaptığı yanlışlar²¹ da metinlerin bozulmasının nedenlerinden biri olarak görülmektedir.

Sonuç olarak, Yunanca ve Latince metinlerdeki bozulmaların iki önemli nedenden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan biri yazıcı tarafından bilerek ya da bilmeden yapılan dikkatsizliklerdir. Diğer ise orjinal dilin kendi dilbilgisi yapısından kaynaklanan biçimsel nedenlerdir. Bu dillere aşina olan usta bir klasikçi çok çekimli dillerden olan antik Yunanca ve Latince'nin oynadığı bu bilindik oyunu anlayacak ve çeviri eserlerin aslına uygun olarak yorumlanmasında bu bozulmaları gözönüne alarak hareket edecektir.

²⁰ Petronius, Cena 58: *Sathana tibi irata sit curabo. [Athana (H el yazması)]*.

²¹ Tacitus, Annales 13.39.I: *Et Corbulo, ne irritum bellum traheretur utque Armenios ad sua defendenda cogeret, excindere parat castella.*

Leiden el yazmasında *interpolatio* açıkça görülmektedir: *Et Corbulone irritum bellum trahente ut Armenios ad sua defendenda cogeret exinde repetiti castella.*

Kaynakça

Blanck, H.

2000, *Antikçağda Kitap* (çev. Z. Aksu Yılmaz), Ankara.

Çelgin, G.

1990, *Eski Yunan Edebiyatı*, İstanbul.

Erim, M.

1987, *Latin Edebiyatı*, İstanbul.

Johnson, R.R.

1970, "Ancient and Medieval Accounts of the "Invention" of Parchment", *California Studies in Classical Antiquity* 3: 115-122.

Pfeiffer, R.

1968, *History of Classical Scholarship: from the Beginnings to the end of the Hellenistic Age*, Oxford.

Reynolds, L.D. – Wilson, N.G.

1992, *Scribes & Scholars, A Guide to the Transmission of Greek & Latin Literature*, Oxford.

Şentuna, C.

1998, *Theophrastos, Karakterler*, Ankara.

2002, *Diogenes Laertios, Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, İstanbul.